

ЕКОНОМІКА

УДК 631.145.477:338.43.02

Л. І. Симоненко

к. е. н

Державний агроекологічний університет (м. Житомир)

СТАН РЕСТРУКТУРИЗОВАНИХ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ

В статті аналізуються результати діяльності реструктуризованих аграрних підприємств на останньому етапі реформування 2000–2002 рр. з точки зору таких критеріїв: обсяги виробництва, продуктивність праці, зміни у прибутковості, обсяги продаж, стан ринків аграрної продукції

Вступ

Внаслідок трансформаційного спаду та інфляційних процесів, які відбулися у національній економіці в 90-х роках, підприємства втратили значну частку обігових коштів, як наслідок, зросли обсяги дебіторської і кредиторської заборгованості, збільшилася частка збиткових підприємств. На початок 2000 року збитковими були понад 50 % загальної кількості промислових підприємств та близько 70 % сільськогосподарських [6]. Причини збитковості підприємств в період трансформаційного спаду в 1991–1999 роках висвітлені в літературі. Так на початку реформ вважали, що рентабельність виробництва, продуктивність праці та загальні обсяги виробництва помітно збільшаться за умови їх приватизації. Дійсно, у промислово-розвинутих країнах та в державах з перехідною економікою сукупні доходи приватизованих підприємств зросли у середньому більше ніж на 25 % упродовж трьох років після приватизації. Рентабельність приватизованих підприємств збільшилася удвічі, а в країнах з перехідною економікою на 45 %, темпи приросту продуктивності праці становлять 16 та 11 %, а обсяги капіталовкладень зросли на 44 та 7 % відповідно [11]. В Україні приватизація помітно не вплинула на діяльність підприємств. Тому поряд з приватизацією важливим напрямком реформування є реструктуризація.

Виходячи з викладеного, актуальним є з'ясування теоретичних основ і етапів реструктуризації аграрних підприємств України, вивчення результатів діяльності агроформувань у 2000–2002 рр. та визначення перспектив їх діяльності.

Сучасний стан питання з тематики статті, викладено в ряді наукових публікацій останніх років [3,4,7,9]. Разом з тим проблема результатів реструктуризації підприємств, а особливо аграрних, залишається в останні роки маловивченою.

Завданням даної роботи є розгляд результатів діяльності реструктуризованих аграрних підприємств на останньому етапі реформування 2000–2002 рр.

Для вирішення поставленого завдання використанні такі методи: монографічний, порівняльного аналізу, табличний, аналізу і наукової абстракції.

Об'єктами дослідження в роботі є: обсяги виробництва, продуктивність праці, зміни у прибутковості, обсягах продаж реструктуризованих аграрних підприємств, стан ринків аграрної продукції.

Теоретичні основи реструктуризації

Реструктуризація підприємств загалом та аграрних, зокрема, – комплексний процес підтримання рівня прибутковості в умовах мінливого економічного середовища, технологічного прогресу та конкуренції з боку інших підприємств. На думку І. Акімової, реструктуризація включає застосування пасивних або захисних та активних або стратегічних заходів [1, с.209].

Пасивна реструктуризація нав'язується підприємствам внаслідок спаду попиту на їх продукцію, внаслідок ринкової лібералізації та жорстких бюджетних обмежень. Пасивна реструктуризація включає: зменшення кількості працівників, утримання заробітної плати на низькому рівні, зменшення соціальних активів, закриття збиткових виробничих ліній, перехід на дешевші фактори виробництва, продаж зайвого обладнання. Пасивна реструктуризація не пов'язана із структурою власності, а полягає у скороченні витрат виробництва та пристосуванні до ринкових умов.

Активна реструктуризація ставить за мету покращення у довгостроковій перспективі життєздатності та результатів діяльності підприємства у конкурентному середовищі. Активна реструктуризація супроводжується: інвестиціями у нове і сучасне обладнання та технології, розвитком нових продуктів, структурними змінами у робочій силі, підвищенням частки кваліфікованих працівників, покращенням організаційної структури, створенням нових каналів збуту, зміною постачальників, контролем за якістю продукції, підготовкою стратегічних маркетингових планів, отриманням міжнародної сертифікації продуктів. Активна реструктуризація підприємства сприяє у довгостроковому періоді пристосуванню до нового ринкового середовища та покращенню результатів діяльності. Тому оцінка реструктуризації підприємств із використанням показників результатів діяльності має сенс.

Передумовою вдалої реструктуризації є ринкова лібералізація та дерегуляція. Факторами процесу реструктуризації є зміни в структурі власності, зростаюча конкуренція, посилення бюджетних обмежень та якісні зміни управлінського персоналу. Посилення бюджетних обмежень, зменшення бюджетного субсидування та частки бартерних операцій у загальних обсягах продажу є необхідною умовою для реструктуризації, оскільки це посилює дисциплінованість та підвищує ефективність угод під загрозою банкрутства.

Зростаюча конкуренція має позитивний вплив на рівень реструктуризації та результати діяльності, але у короткостроковому періоді потужна конкуренція може негативно вплинути на здатність підприємства пристосуватись до ринкових умов. Ще одним фактором реструктуризації є людські ресурси. Компетентність управлінців та їх мотивація проводити реструктуризацію стають вирішальними умовами успіхів фірми на ринку. У більшості керівників підприємств державної власності не вистачає духу підприємництва, маркетингових навичок та здатності залучати зовнішні інвестиційні кошти. Тобто, зміни у верхньому ешелоні управлінців є необхідними, але в Україні ринок менеджерів з високим рівнем знань та навичок є дуже обмеженим, тому проста зміна управлінців зовсім не обов'язково сприятиме реструктуризації.

Розглянемо результати реструктуризації підприємств на прикладі сільського господарства. О. Могильний [9,с.60] визначає 3 етапи реструктуризації сільськогосподарських підприємств в Україні.

Перший (1991–1993 рр.) – було покладено початок демонополізації власності на землю, встановлено порядок передання громадянам України в приватну власність земельних ділянок для ведення особистого підсобного господарства. У ці роки починається фермерський рух, проводиться курс на лібералізацію ринків, у тому числі продовольчих, при надмірному втручанні держави у виробничу діяльність сільськогосподарських підприємств.

Другий (1994–1996 рр.) – прискореними темпами проводиться роздержавлення та паювання сільськогосподарських угідь. Проте власність на землю у цей час залишається у КСП, а більшість їх членів є відчуженою від землі, результатів господарювання та управління підприємством. В цей же період йде активний пошук ринкових засад державної регуляторної аграрної політики. Зменшується номенклатура і обсяги продукції КСП, що закуповувалися за державним замовленням.

Третій (1997–1999 рр.) – відзначений врегулюванням засад оренди земельних ділянок. Проте спостерігається перехід сільського господарства з стану системної кризи у депресивний стан, що пов'язано з непристосованістю до ринкових умов функціонування КСП. До кінця 1999 року початковий етап української земельної реформи було завершено. Цей період реформування був достатньо складним і тривалим, оскільки пов'язаний зі зміною психології, способу мислення, укладу життя сільського населення. Хід земельної реформи об'єктивно вів до трансформації колективної власності у приватну і формування на її базі більш ефективної соціально-економічної системи відносин з високим мотиваційним механізмом до праці, жорсткою системою відповідальності за її результати. Але наявність у більшості сільських жителів сертифікатів, що гарантують право на земельну частку (пай), і при цьому відсутність реальних земельних ділянок (виділених на місцевості) не сприяли формуванню ринку землі в Україні і підвищенню ефективності виробництва [10, с.215–216]

Указ Президента України від 3 грудня 1999 року “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” започатковує *четвертий етап* (2000–2002 рр.), яким передбачено реформування КСП як форми аграрного підприємництва, що не відповідає вимогам ринкової економіки, в господарські структури на засадах приватної власності: селянські (фермерські) господарства, приватні підприємства, господарські товариства і сільськогосподарські кооперативи.

Перехід до нової системи аграрних відносин в 2000-2002 роках не спричинив очікуваного добровільного масового виходу з громадських господарств, причинами цього є:

- соціально-психологічно неготовність селян до змін, прийняття на себе ризиків, пов’язаних із самостійним господарюванням;
- недостатність знань та навичок;
- відсутність фінансових та матеріальних засобів.

Незважаючи на те, що приватні агроформування виявили життєздатність, серед українських фахівців з питань сільського господарства немає єдиних поглядів на майбутню організаційну структуру та розміри сільськогосподарських виробничих одиниць. Одні наполягають на необхідності збереження державних і колективних господарств, доводячи, що чим більша за розмірами виробнича одиниця, тим ефективніша і конкурентоспроможна її діяльність. Інші вважають, що структуру сільського господарства доцільно наблизити до країн Центральної і Північно-Західної Європи і створити багато малих, середніх та великих сімейних підприємств, а також колективних, які довели життєздатність в ринкових умовах [12].

На початок 2002 року в структурі аграрного виробництва виділяють господарства населення і сільськогосподарські підприємства. Підходи до суті господарств населення протилежні [8, с.359]

1. Господарства населення – це основна форма господарювання, так у 1999 році на 1 га сільськогосподарських угідь в них було вироблено продукції на 3740 грн., а в громадському секторі – на 318 грн., у майбутньому господарства населення трансформуються у фермерські.

2. Господарства населення – це форма, якій властива само-експлуатація, самовиживання, існування навіть за умов збитковості. Господарства населення «паразитують» на громадських, а їх ефективність досягається надмірною працею за рахунок продовження робочого дня, в майбутньому господарства населення перетворюються у форму «спілкування з природою».

Таким чином, можна зробити висновок, що в Україні в ході реформування реально розпочали формуватися і розвиватися підприємства різних організаційних структур.

Характеристика результатів діяльності реформованих підприємств

Використаємо 5 основних показників результатів діяльності аграрних підприємств для визначення стану реформування галузі: обсяги виробництва, продуктивність праці, зміни у прибутковості, обсяги продажу, стан ринків аграрної продукції.

У сільському господарстві упродовж 1990-1999 років спостерігалось значне скорочення обсягів виробництва *валової продукції* [2, с. 89]. Красномовно ілюструють зміни в аграрній сфері дані таблиці.

Таблиця. Результати діяльності агро формувань за категоріями господарства

Види продукції / Категорії господарств	Валова продукція сільського господарства за категоріями господарства (у порівняних цінах 2000 р.) у % до 1990 р.		Питома вага основних категорій господарств у виробництві валової продукції сільського господарства, %	
	1999	2000	1999	2000
Всі категорії господарств: Валова продукція, всього	48,5	53,2	-	-
У тому числі: продукція рослинництва продукція тваринництва	52,7 44,2	63,7 42,7	-	-
Сільськогосподарські підприємства валова продукція, всього	27,5	27,4	40,0	33,6
У тому числі: продукція рослинництва продукція тваринництва	33,0 21,1	36,3 17,2	47,1 31,5	38,6 26,1
Господарства населення валова продукція, всього	97,3	111,9	59,0	64,6
У тому числі: продукція рослинництва продукція тваринництва	109,1 88,7	139,2 91,9	51,3 68,2	58,8 73,5
Селянські (фермерські господарства), у % до 1995 р. Валова продукція, всього	117,4	241,3	1,0	1,8
У тому числі: продукція рослинництва продукція тваринництва	127,4 78,3	276,3 104,0	1,6 0,3	2,6 0,4

Складено автором за [2, с.192, 194]

У 1999 році обсяги виробництва склали лише 48,5 % рівня 1990 року, в тому числі продукція рослинництва – 52,7 % (внаслідок зменшення посівних площ та урожайності сільськогосподарських культур), продукція

тваринництва складає 44,2 % (внаслідок різкого скорочення всіх видів худоби і птиці, зменшення їх продуктивності). Особливо напруженим залишалося становище у *сільськогосподарських підприємствах*, які зменшили виробництво валової продукції у 3,5 % рази, з них продукції рослинництва у 3 рази, тваринництва у 5 разів. *Господарства населення* працювали більш стабільно і стали провідними за обсягами виробництва, у цей сектор перемістилося виробництво картоплі, овочів, плодово-ягідних культур. Господарства населення нарощували виробництво продукції рослинництва та тваринництва, проте це не компенсувало зменшення його виробництва у сільськогосподарських підприємствах. *Селянські (фермерські господарства)* поки що займають незначну частку в структурі валової продукції.

2000–2001 роки супроводжувались збільшенням валової продукції в порівнянні з 1999 роком, це стало результатом розширення площ посівів та збільшення врожайності зернових культур, цукрових буряків, овочів, кормових культур, інших видів сільськогосподарської продукції. Одержаний в рослинництві приріст потребує глибокого осмислення [12] його одержано головним чином за рахунок збільшення валового збору соняшнику та картоплі, для яких склалися сприятливі погодні умови. Валовий збір насіння соняшнику одержано при невисокій урожайності (12 ц/га) і постійно зростаючій посівній площі. Разом з тим валовий збір цукрових буряків продовжував зменшуватися. Особливо глибоку кризу переживає донедавна основна на Поліссі галузь – льонарство, валовий збір льоноволокна за 10 останніх років зменшився у 18 разів.

У тваринництві тільки на початку 2001 року виявилися певні ознаки подолання кризового стану: призупинено темпи спаду поголів'я ВРХ та визначилася тенденція зростання виробництва молока і яєць в усіх категоріях господарств. У 2001 році обсяги виробництва тваринницької продукції зросли на 5,3 % за рахунок зосередження виробництва продукції тваринництва у дрібних присадибних господарствах. В перспективі дрібні господарства самостійно, без кооперації з великими не зможуть істотно наростити виробництво м'яса, молока, яєць, оскільки залежать від крупних у забезпеченні кормами, молодняком, відтворенням племінної худоби. Лише великі господарства здатні на сучасному рівні займатися репродукцією елітних тварин і птиці, ветеринарною службою тощо. Отже, дрібні господарства, позбавлені можливості застосовувати досягнення науки, новітні технології виробництва, не зможуть самостійно вирішити проблему продовольчої безпеки країни [8]

У 2002 році продовжувалася позитивна тенденція нарощування обсягів виробництва на 1,9 % порівняно з попереднім роком [5] Хоча темпи зростання знизилися, загальний обсяг продукції скоротився на 1,5 %, в тому числі в сільськогосподарських підприємствах на 5,5 %, а в господарствах населення досягнуто приросту на 2,5 %. Порівняно з 2001 роком рівень виробництва зернових скоротився на 2,3 %, що обумовлено

скороченням площ збирання зернових. Валовий збір цукрових буряків, картоплі зменшився відповідно на 7,7 % та на 4,2 %, причиною чого є скорочення посівних площ. Господарствами населення у 2002 році вироблено 99 % врожаю картоплі, 88 % овочів, 26 % цукрових буряків, 24 % зерна.

Обсяги виробництва валової продукції тваринництва проти 2001 року зросли на 7,2 %, у тому числі у сільськогосподарських підприємствах на 1,8 %, а господарствах населення на 5,4 % за рахунок зростання поголів'я свиней і птиці.

Найвищою продуктивністю праці у сільському господарстві була у 1989–1990 роках, після чого її рівень неухильно знижувався. Рівень продуктивності праці формується під дією двох груп факторів: тих, що впливають на урожайність і продуктивність тварин, та тих, які зумовлюють зміну затрат у розрахунку на одиницю площі, поголів'я.

У рослинництві чинником спаду продуктивності праці стало зменшення урожайності всіх культур, а у тваринництві – продуктивності тварин. Зменшення затрат праці в розрахунку на одиницю площі сільськогосподарських угідь, яке раніше було виявом зростання продуктивності праці, зараз свідчить про тенденцію зниження інтенсивності виробництва, що супроводжується скороченням чисельності робочих місць, загостренням проблеми сільського безробіття. Для того, щоб компенсувати спад 90-х років, потрібен тривалий час подолання історичного відставання вітчизняного аграрного виробництва від сучасних технологій. Низька продуктивність праці закономірно виявляється у низькому рівні заробітної плати. У 2001 році середня заробітна плата за відпрацьовану годину у сільському господарстві було найнижчою серед галузей.

Інша тенденція 1999–2002 рр. – зменшення збитковості виробництва, 1999 рік сільськогосподарські підприємства закінчили із збитками у 22 %. У 2000 році збитки зменшилися до 2,4 %, що пов'язано із підвищенням цін реалізації [8] Підвищення рентабельності та зменшення частки збиткових господарств відбувалося в основному за рахунок рослинництва, і тільки з 2000 року підвищення прибутковості спостерігається у тваринництві. За результатами підприємств у 2002 році загальний рівень рентабельності склав 5,3 %, 58 % сільськогосподарських підприємств одержали прибуток [5]

Сільськогосподарські виробники реалізують продукцію за традиційними каналами:

- заготівельним організаціям та переробним підприємствам;
- населенню в рахунок оплати праці та через систему громадського харчування;
- на ринку через власні магазини, ларки і палатки;
- за бартерними угодами;
- крупним трейдерам;
- невеликим посередникам;
- на біржах (аукціонах), тощо.

Загальні обсяги реалізації основних видів продукції в часі мають тенденцію до скорочення. Крім того, відбуваються структурні зміни в реалізації продукції за каналами збуту. За 1991–2001 роки обсяги закупівлі основних видів продукції заготовільними організаціями та переробними підприємствами зменшується. Стабільно розширюється реалізація продукції безпосередньо виробниками на ринках та продаж населенню в рахунок оплати праці. Причиною цих змін є відмова від державних закупок сільськогосподарської продукції за державними контрактами (окрім зерна).

Через відсутність коштів переробні підприємства скоротили до мінімальних розмірів переробку закупленої сировини і працюють за давальницькою схемою, особливо при переробці цукрового буряку, насіння соняшнику, молока, м'яса. В результаті структурних змін основна доля прибутків концентрується у посередників, а товаровиробник отримує кошти, яких недостатньо навіть для простого відтворення виробництва, у зв'язку з цим відбувається його скорочення.

У 2002 році загальний обсяг продажу продукції підприємствами порівняно з 2001 роком зріс на 11 % за рахунок збільшення реалізації зернових, насіння соняшнику, плодів, ягід, худоби, птиці та яєць. Скоротилась реалізація цукрових буряків, овочів, молока та молочних продуктів. Ціни продажу аграрної продукції зменшилися на 13 %. Водночас у 2002 році спостерігалась тенденція скорочення частки бартерних угод при реалізації продукції сільськогосподарськими підприємствами.

Таким чином, результатом діяльності аграрних підприємств у 2000–2002 роках стало поступове збільшення обсягів виробництва у порівнянні з попереднім періодом.

Характеристика стану основних аграрних ринків

Приріст валової продукції сільського господарства зумовив збільшення товарних ресурсів та краще наповнення ринків агропродукції. Оглянемо **стан ринків**: зерна, цукру, картоплі, молока, м'яса ВРХ та свиней [2]. Стан **зернового ринку** характеризується збільшенням пропозиції, що призвело до зниження ринкових цін, а в результаті виручки товаровиробників від продажу зерна. Споживання зерна на продовольчі цілі та насіння залишається відносно стабільним, а експорт зерна росте.

Пропозиція **цукрових буряків** також збільшується, але обсяги переробки тростинного сирцю та його імпорт зменшилися. Активність експорту цукру є відносно незначною через його неконкурентоспроможність, в результаті загальна пропозиція цукру знизилася, натомість обсяг загального використання цукру росте. Основними виробниками цукрових буряків залишаються сільськогосподарські підприємства. Бурякосійні господарства вимушено, через відсутність обігових коштів та кредитних ресурсів у цукрових заводів застосовують переробку цукрових буряків переважно на давальницьких умовах. Давальницька схема змушує сільськогосподарські

підприємства займатися реалізацією цукру. Особливістю 2001 року стало зменшення удвічі частки цукру, реалізованої за бартерними угодами. Цінами на ринку цукрових буряків та цукру характеризується нестабільність як у часі, так і за каналами збуту. Найвищою є ціна цукросировини при реалізації коренів цукровим заводом, тобто така форма співробітництва є найефективнішою для товаровиробника. Ціни реалізації цукру-піску найвищі за бартерними угодами, а в торговельній мережі коливання цін залежить від товарного наповнення ринку.

Ринок **картоплі** в системі продуктових ринків вирізняється специфікою продукції, техніко-технологічними особливостями виробництва, формою організації ринку при порівняно низькій товарності і розвинутості попиту. Виробництво картоплі змістилося у приватний сектор, що зумовлено такими соціально-економічними факторами, як зниження життєвого рівня населення, загострення продовольчої проблеми, нестабільність цін, розширення земельних ділянок в особистому підсобному господарюванні тощо. Через високу внутрішню пропозицію і обмеженість попиту традиційно склався напрямок використання її на кормові цілі. З третини валового виробництва формується насінневий фонд, що свідчить про нераціональне її використання, низький рівень розвитку насінництва, значні втрати при зберіганні. Галузь промислової переробки картоплі перебуває у занедбаному стані (переробляється лише 1 % коренеплодів). Ціни на картоплю формуються під впливом попиту і пропозиції, що зумовлює постійну їх зміну упродовж року. Продовжується тенденція скорочення централізованих продаж картоплі.

Пропозиція на **ринку молока** в останні роки зростає за рахунок господарств населення та фермерів, які залишаються основними товаровиробниками молока. Спад виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах зумовлений скороченням поголів'я корів та їх низькою продуктивністю. В господарствах населення продуктивність корів у 1,5 рази вища, ніж у підприємствах. Незважаючи на зростання пропозиції у господарствах населення обсяги реалізації молока недостатні для повного забезпечення потужностей переробних підприємств. Близько половини обсягів молока залишаються у виробників і використовуються для власного споживання, реалізації на ринках, згодовується тваринам, частково втрачається.

Зі станом в молочному скотарстві пов'язаний розвиток молокопереробної промисловості. Віддаленість від центрів переробки, нерозвинута заготівельна мережа, високі ціни на бензин та дизельне паливо негативно впливають на молокопереробну промисловість. Повільне нарощування обсягів виробництва молока, підвищення цін на молокопродукти та недостатній рівень купівельної спроможності населення призвели до поступового суттєвого скорочення споживання молока і молочних продуктів. Збільшення обсягів експорту свідчить про поліпшення якості та асортименту вітчизняної молочної продукції, а також про досить сприятливу кон'юнктуру світових ринків. У 2001 році

закупівельні ціни на молоко і молочні продукти продовжували зростати за всіма каналами реалізації. Формування ціни на молокопродукцію має сезонний характер, залежить від попиту і пропозиції упродовж року та платоспроможності населення.

На ринок м'яса уперше в 2001 році вплинула позитивна тенденція стабілізації та нарощування обсягів пропозиції, що пояснюється дією таких факторів: поліпшення кормової бази, підвищення продуктивності худоби, сприятлива політика держави стосовно виробників продукції, виплати дотацій та зростання цін. Основними виробниками залишаються господарства населення, які утримують більш високопродуктивне стадо. Власники особистих господарств істотно впливають на кон'юнктуру продовольчого ринку та рівень ринкових цін на яловичину та свинину. Каналом збуту м'яса для господарств населення є дрібнооптові посередники. Споживання м'яса та м'ясопродуктів в останні роки постійно скорочувалося, на що істотно вплинули високий рівень роздрібних цін та низькі доходи споживачів. Основним каналом збуту для підприємств є не м'ясопереробні підприємства, а ринок в результаті потужності підприємств переробки задіяні на 20–25%. У 2001 році середні роздрібні та закупівельні ціни зростали, причому темпи зростання роздрібних цін випереджали темпи зростання закупівельних, найвищі ціни пропонували заготівельні організації.

Отже, діяльність реструктуризованих підприємств у 2000–2002 рр. характеризувалася повільним (нестійким) нарощуванням обсягів виробництва, подальшим зниженням продуктивності праці, зменшенням числа збиткових підприємств, скороченням частки бартерних угод, зростанням пропозиції окремих видів аграрної сировини, внаслідок чого зменшилися її ціни, а отже, і доходи, що унеможливило розширене відтворення.

Можна стверджувати, що у найближчій перспективі в структурі підприємств приватний сектор розвиватиметься. Темпи та якість реструктуризації будуть недостатніми, що обумовлено низкою макроекономічних (пов'язаних з економічною політикою) та мікроекономічних (відсутність досвіду, інвестиційна непривабливість тощо) факторів.

Література

1. Акімова І. Експортна орієнтація та її вплив на реструктуризацію підприємств України //Україна на шляху до Європи/ За ред. Л.Хоффманна, Ф.Мьоллерса.– К.: Фенікс, 2001.– С.206–232.
2. АПК України: стан, тенденції та перспективи розвитку: Інформ.-аналіт. Зб./За ред. П.Т. Саблука та ін. – К.: ІАЕ УААН, 2002. (Випуск 5).– 646 с.
3. Бень Т., Довбня С. Проблеми і передумови ефективної реструктуризації підприємств //Економіка України.– 2000.– № 8.–С.36–41.

4. *Водачек Л.* Реструктуризация – вызов чешским предприятиям //Проблемы теории и практики управления.– 1999.– №1.– С.83–87.
 5. Економіка України за 2002 рік //Урядовий кур'єр. – 2003.– 23 січ.
 6. Україна у цифрах у 2001 році. Корот. стат. довід./ Держкомстат України: За ред. О.Г.Осауленка. – К.: Техніка, 2002.–262с.
 7. *Калініченко Л., Мендрул О.* Реструктуризація підприємств в умовах становлення ринкового середовища //Економіка України.– 2000.– №10.– С.27–33.
 8. *Майовець Є., Грабинський І.* Проблеми ринкової трансформації сільського господарства України //Економіка України: десять років реформ /За ред. З. Ватаманюка та С.Панчишина.– Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2001. –С.347–378.
 9. *Могильний О.* Реструктуризація колишніх сільськогосподарських підприємств – шлях до багатоукладної ринкової економіки //Економіка України.– 2001.– №3.– С.59-65.
 10. *Пугачов М., Пугачова К.* Еволюція структури сільськогосподарських підприємств в Україні //Політика і розвиток сільського господарства в Україні / За ред. Ш.фон Крамона- Таубадея, С.Зорі, Л.Штрівє.– К.: Альфа-Прінт, 2001.–С.214–226.
 11. *Цимбал Л., Кухар О.* Розвиток середнього та великого підприємництва в Україні //Економіка України: десять років реформ /За ред. З. Ватаманюка та С.Панчишина.– Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2001.– С.201-226.
 12. *Шепотько Л., Прокопа І.* Аспекти макроекономічного регулювання аграрної сфери //Економіка України. – 2001.– №3.– С.51–59.
-